

Νικόλαος Χ. Κονομής, *Από την ιστορία της λατινικής γλώσσας, έκδοση τετάρτη. Αθήνα 2003: Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, σελίδες 331.*

Το έργο αυτό του ομότιμου καθηγητή του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και ακαδημαϊκού Νικολάου Κονομή ξεκίνησε ως ένα «συνοπτικό βιβλιαράκι» 35 σελίδων, το 1965, για να λάβει σταδιακά, ύστερα από αλλεπάλληλες προσθήκες και βελτιώσεις, τη σημερινή εντυπωσιακή σε ποσότητα και ποιότητα μορφή του. Η πρωτοτυπία του έργου σε διεθνές επίπεδο γίνεται αντιληπτή ύστερα από μια απλή ματιά στα Περιεχόμενα. Όπως τονίζει και ο συγγραφέας του βιβλίου στον Πρόλογο (σελ. 12), «Αν υπάρχει κάποια ιδιαιτερότητα στην πραγμάτευση του θέματος ανάμεσα σε ανάλογα ξένα εγχειρίδια και στο ανά χείρας, είναι ενδεχομένως η συστηματική κατά το δυνατόν αντιπαράθεση ορισμένων σημείων της ιστορίας της λατινικής γλώσσας προς εκείνη της Ελληνικής αφού αρκετές τάσεις των ελληνικών γλωσσικών και υφολογικών φαινομένων πέρασαν γρήγορα στα Λατινικά, μαζί με κάποια επίμονη αναφορά – ιδιαίτερα λεξιλογική – στις ρομανικές γλώσσες». Είναι πράγματι απορίας άξιο πως δεν ενδιαφέρθηκε κανείς ως τώρα, με φωτεινή εξαίρεση τον καθηγητή Ν. Κονομή, να μελετήσει την

ιστορία της λατινικής γλώσσας σε σύγκριση με την ιστορία της Ελληνικής, αφού η μία γλώσσα φωτίζει σε πολλά σημεία την άλλη, όχι μόνο λόγω της συγγενείας τους, αλλά και λόγω των στενών σχέσεων που ανέπτυξαν και οι οποίες δεν είναι ανεξάρτητες από τις ιστορικές περιπέτειες των λαών που τις μιλούσαν. Ένας πρόσθετος σημαντικός λόγος είναι ότι η σύγκριση της Λατινικής με την Ελληνική διαφωτίζει τη σχέση της γλώσσας μας με τις ρομανικές γλώσσες.

Η μονογραφία ξεκινά με ένα αρκετά κατατοπιστικό εισαγωγικό κεφάλαιο (σελ. 17-25) στο οποίο τονίζεται ότι η λατινική γλώσσα (*lingua latina*) ήταν διάλεκτος που μιλιόταν από το 800 π.Χ. ή ίσως και νωρίτερα στο Λάτιο, όπου η Ρώμη κατείχε δεσπόζουσα θέση και ότι οι Ετρούσκοι δανείστηκαν πριν από το 700 π.Χ. το Ευβοϊκό αλφάβητο από τη χαλκιδική αποικία της Κύμης. Η Λατινική χαρακτηρίζεται «νεκρή» γλώσσα, με την έννοια ότι δεν μιλιέται πια ως μητρική γλώσσα, συνεχίζει όμως την επίδρασή της στην παραγωγή νέων όρων με πληθώρα λεξικών και γραμματικών μορφημάτων, όπως η Αρχαία Ελληνική, και με την έννοια αυτή θα μπορούσε κανείς να θεωρήσει ανακριβή τον όρο *νεκρή γλώσσα* γι' αυτό και ο συγγραφέας του βιβλίου θέτει σωστά τη λέξη *νεκρή* μέσα σε εισαγωγικά. Η διατύπωση, «αποχρώσεις του ήχου της ομιλούμενης Λατινικής» (σελ. 24) είναι

αδόκιμη, αφού πρόκειται για «αρθρωτούς ήχους», δηλ. «φθόγγους».

Το εισαγωγικό, επίσης, κεφάλαιο «Αρχαία γραμματική» (σελ. 27-53), με πλουσιότερη βιβλιογραφία (σελ. 51-53), αποτελεί απαραίτητη προσθήκη (έγινε το 1993), καθώς οι μαρτυρίες των ρωμαίων γραμματικών και λεξικογράφων αποτελούν πολυτιμότες πηγές για την έρευνα της Λατινικής. Στην ουσία πρόκειται για μια από τις καλύτερες συνοπτικές παρουσιάσεις της προσφοράς των ελλήνων και ρωμαίων γραμματικών για τη μελέτη της γλώσσας γενικά. Αποδίδεται ο δίκαιος έπαινος στους αρχαίους Έλληνες γραμματικούς και φιλοσόφους οι οποίοι έθεσαν πρώτοι τα θεμέλια της γραμματικής ανάλυσης στην ιστορία του δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού. Θα ήταν, πάντως, χρήσιμη μια εκτενής υποσημείωση για την πρωτοποριακή γραμματική του ινδού γραμματικού Πανίνι (4ος π.Χ. αι.), η οποία στηρίζεται στο έργο 68 προκατόχων του και έγινε γνωστή στον δυτικό κόσμο μόλις το 1839. Ευστοχότερες είναι οι αναφορές στον *Κρατύλο* του Πλάτωνα, κρίνεται όμως τώρα αναγκαία η παραπομπή στην εμβριθέστατη και εκτενέστατη (σελ. 25-153) «Εισαγωγή» του Γ. Κεντρωτή (βλ. Πλάτων, *Κρατύλος*. Εισαγωγή – μετάφραση – σχόλια, Αθήνα 2001: Πόλις). Τονίζεται εύστοχα (σελ. 40) ότι «οι Ρωμαίοι γραμματικοί αντιλαμβάνονταν το έργο τους ως προσαρμογή της διδασκαλίας των Ελλήνων γραμματικών στη λατινική γλώσσα, και έτσι κατά πρώτο λόγο η προσοχή τους κατευθυνόταν στις ομοιότητες». Τονίζεται η προσφορά του Priscianus στην

έρευνα της λατινικής γραμματικής και καταγράφονται τα μειονεκτήματα στη θεωρία των αρχαίων γραμματικών με την επισήμανση (σελ. 49): «Δυστυχώς οι Έλληνες δεν ασχολήθηκαν με τη μελέτη των ξένων γλωσσών και δεν κατάφεραν να δώσουν μια εικόνα της ιστορικής ανάπτυξης της δικής τους γλώσσας».

Ύστερα από τα παραπάνω δύο εισαγωγικά κεφάλαια, ακολουθούν τα υπόλοιπα εννέα, τα οποία απαρτίζουν και το κύριο σώμα του βιβλίου (σελ. 55-267).

Το πρώτο κεφάλαιο αφιερώνεται στις «ιταλιωτικές» διαλέκτους και γλώσσες (σελ. 55-72), οι οποίες και παρουσιάζονται ευσύνοπτα στο σχεδιάγραμμα της σελίδας 70 και σε σχετικό χάρτη (σελ. 71). Ο όρος *ιταλιωτικός* χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει όλες τις γλώσσες της ιταλιωτικής οικογένειας (λατινο-φαλισκικό, οσκο-ομβρικό και μεσσαπικό κλάδο) και με στενότερη σημασία μόνο για την οσκο-ομβρική οικογένεια. Ο συγγραφέας του έργου συμπεριλαμβάνει στον όρο αυτό και μερικές άλλες γλώσσες της αρχαίας Ιταλίας για πληρέστερη παρουσίαση της γλωσσικής εικόνας της περιοχής, με την αναγκαία επισήμανση ότι στην αρχαιότητα Ιταλιώτες ονομάζονταν οι Έλληνες της Ν. Ιταλίας και γενικότερα οι κάτοικοι της Μεγάλης Ελλάδας. Η πραγμάτευση του θέματος ξεκινά σωστά με αναφορές στη Μυκηναϊκή. Στην παρατιθέμενη βιβλιογραφία καλό είναι να προστεθεί το κλασικό έργο των M. S. Rui Pérez και J. L. Melena, το οποίο κυκλοφορεί τώρα και σε ελληνική έκδοση, η οποία έχει

βελτιωθεί από τους συγγραφείς: *Οι Μυκηναίοι Έλληνες*, μετάφραση Μ. Παναγιωτίδου, φιλολογική επιμέλεια Μ. Ιατρού, Αθήνα 1996: Μ. Καρδαμίτσα. Για την περιγραφή της στήλης της Λήμνου παρέχονται πολύτιμες μαρτυρίες (σελ. 65). Παραμένει, όμως ατεκμηριώτη η άποψη του L. Agostiniani ότι οι Ετρούσκοι της Λήμνου ήταν εγκαταστημένοι στο νησί πριν από τον 6ο π.Χ. αι. Το τελικό συμπέρασμα του κεφαλαίου αυτού είναι (σελ. 68-69) ότι «στον γλωσσικό χάρτη της αρχαίας Ιταλίας πριν από την επέκταση των Ρωμαίων δέσποζαν τρεις κυρίως ινδοευρωπαϊκές γλώσσες: οι Ιταλιωτικές, η Ελληνική και η Κελτική».

Το δεύτερο κεφάλαιο αναφέρεται στους προγόνους της Λατινικής (σελ. 73-89), με εκτενή αναφορά στην ινδοευρωπαϊκή γλωσσική οικογένεια (βλ. και τον αναλυτικό πίνακα της σελίδας 84 και τον χάρτη της σελίδας 85 με τις κατά προσέγγιση θέσεις των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών στον εικοστό αιώνα). Η ευρύτητα διαδεδομένη άποψη ότι τη συγγένεια των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών διαπίστωσε πρώτος ο άγγλος δικαστής William Jones με την περιφημη διάλεξή του το 1786 στη Βασιλική Ασιατική Εταιρεία της Βεγγάλης (σελ. 82) δεν είναι ακριβής. Καλό είναι να προστεθεί μια υποσημείωση στην οποία να τονίζεται ότι ο πρώτος που διαπίστωσε τη συγγένεια της σανσκριτικής με τις ευρωπαϊκές γλώσσες είναι ο Ιταλός F. Sasseti που έζησε στην Ινδία από το 1583 ως το 1588. Σε γράμμα του, που τυπώθηκε με την υπόλοιπη αλληλογραφία του μόλις τον 19^ο αιώνα, επισήμανε τη γλωσσική συγγένεια της

Ιταλικής με τη Σανσκριτική. Στη σελίδα 60 αναφέρονται ολόκληρες φράσεις που είναι κοινές σε διάφορες γλώσσες (π.χ., *έλαβε χώραν*, από το γαλλ. *eut lieu*. Πρβ. αγγλ. *took place*). Χαρακτηρίζονται ως «ξενισμοί», ανήκουν όμως στην ειδική κατηγορία των «διεθνισμών».

Το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει το πολύπλοκο θέμα της συγγένειας της Λατινικής με άλλες αρχαίες γλώσσες, κυρίως της ιταλικής χερσονήσου (σελ. 91-103). Παρατίθεται πλήθος λεξιλογικών στοιχείων τα οποία τεκμηριώνουν τη στενή σχέση με τα Οσκο-ουβρικά και τις κελτικές γλώσσες. Ο συγγραφέας τονίζει εύστοχα (σελ. 97-98) ότι «η Λατινική σχετίζεται διαφορετικά με τις διάφορες γλώσσες. Έτσι έχει αρκετές λέξεις κοινές με την Ελληνική, που ως ένα βαθμό εξηγούνται ίσως από το κοινό μεσογειακό γλωσσικό υπόστρωμα και την κοινή πολιτιστική παράδοση των δύο λαών, π.χ., *vinum* ~ *οίνος* ...». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στα δάνεια από την Ετρουσική και την Κελτική. Εντυπωσιακά μεγάλος είναι ο αριθμός τοπωνυμίων κελτικής προέλευσης. Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι η Λατινική δανείστηκε πολλές λέξεις από «ανατολικές» γλώσσες, μέσω της Ελληνικής, οι οποίες σώζονται ως σήμερα: *σάκχαρον* → *saccharum*, Ινδικό (πάλι) *sakhard*, *όρυζα* → *oryza*, δάνειο από την ιρανική, *νίτρον* → *nitrum*, Αιγυπτιακό **nr* κ. ά.

Το τέταρτο κεφάλαιο («Η ανάπτυξη της Λατινικής», σελ. 105-130) υπεισέρχεται στο καίριο πρόβλημα της χρονολόγησης των πρώτων γραπτών μνημείων της Λατινικής. Η

υποτιθέμενη αρχαιότερη επιγραφή σε μια πόρπη, που χρονολογείται γύρω στο 600 π.Χ., θεωρείται σήμερα από σοβαρούς ερευνητές ως πλαστογραφία του 19ου αιώνα. Αναλύονται με φιλολογική, γλωσσική και γλωσσολογική εμβρίθεια οι αρχαιότερες επιγραφές, όπως και το πρώτο λεξιλόγιο, το οποίο αντανάκλα την αγροτοποικιακή ζωή των Λατίνων. Ενδιαφέρουσα είναι η προσαρμογή αυτού του λεξιλογίου στον αναδυόμενο αστικό πολιτισμό. Ενδεικτική είναι η σημασία της λέξης *pecunia* που χρησιμοποιήθηκε με τη σημασία «χρήματα» και ανάγεται στο *pecua* ή *pecus* = «θρέμματα», αφού ο πλούτος μετριόταν αρχικά με κτήνη, όπως στην αρχαϊκή Ελλάδα. Η στενή σχέση του λαού με τη γεωργία και την κτηνοτροφία αποτυπώνεται και στα ρωμαϊκά επώνυμα. *Fabius* και *Cicero* σήμαινε «αυτός που καλλιεργούσε φάβα και ρεβίθια», αντίστοιχα. Για τα λατινικά δάνεια από την Ελληνική παρατίθεται πλούσια βιβλιογραφία (βλ. σελ. 120-121). Αξίζει να αναφερθεί και εδώ ότι ο Αμισσηνός Υψικράτης είναι ο πρώτος που θεώρησε τη Λατινική ως ελληνική διάλεκτο, άποψη που είχε αργότερα ευρεία διάδοση. Αναφέρονται αρκετά δείγματα παλαιότερων δανείων από την Ελληνική, όπως *epistola*, *butyrum*, *cathedra* κ. ά. Με πυκνότητα λόγου δίνονται πολύτιμες πληροφορίες, οι οποίες επιβεβαιώνουν την αλληλεξάρτηση των γλωσσών και τη σημασία των κλασικών γλωσσών, Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής, για τη διαμόρφωση του λεξιλογίου σε μια σειρά ευρωπαϊκών γλωσσών. Βλ. το ενδεικτικό παρά-

δειγμα (σελ. 125): «Η υιοθέτηση της λ. *platea* ← ελλ. *πλατέα* (δηλ. οδός), από όπου και τα ρομανικά, ιταλ. *piazza*, ισπ. πορτ. *Plaza*, γαλλ. *place* αλλά και το αγγλ. *place* και το γερμ. *Platz*, μας θυμίζει την αστική όψη του ελληνικού πολιτισμού».

Το πέμπτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στην ομιλούμενη Λατινική (*sermo cot(t)idianus*). Παρουσιάζονται αναλυτικά (σελ. 131-150) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, με βάση τις σημαντικότερες πηγές, από τις πομπηϊανές επιγραφές ως τον Πετρώνιο, άλλους συγγραφείς και τα παλαιότερα οδοιπορικά κείμενα. Ο συγγραφέας τονίζει εμφατικά (σελ. 135-136): «Η μελέτη των πηγών αυτών μαζί με τις πιο οικείες από τις χιλιάδες των λατινικών επιγραφών και ιδιαίτερα τις *graffiti*, τις πρόχειρα δηλαδή χαραγμένες επιγραφές που διασώθηκαν κυρίως στους τοίχους της Πομπηίας και του Ηρκαλείου (*Herculaneum*), όπως και τους καταδέσμους (*defixiones*) που χαρασσονταν σε μολύβδινες συνήθως πλάκες, μας αποκαλύπτουν μια γλώσσα γοητευτική, ζωντανή και εκφραστική, με τα χοντρά αστεία που ταίριαζαν σε ένα έθνος αγροτικό και στρατιωτικό, γλώσσα που είναι πολύ πιο απλή και μαζί πιο ελαστική στη σύνταξή της από τη Λατινική, που συνήθως διδάσκεται στα σχολεία και βασίζεται αποκλειστικά στη γλώσσα της λογοτεχνίας». Ως ένα από τα χαρακτηριστικότερα γνωρίσματα της προφορικής γλώσσας εξετάζεται αναλυτικά η χρήση υποκοριστικών, τα οποία εμφανίζουν εντυπωσιακά μεγάλη στατιστική συχνότητα: σε ερωτικά ή φιλικά συμφραζόμενα απαντάται η έκφραση *mi*

animule = «ψυχίτσα μου». Σύγκρ. vetulus = «γεροντάκι», rauhilatim = «λιγουλάκι λιγουλάκι» κ. ά. Σε πολλά μέρη του βιβλίου παρατίθεται πλήθος ενδιαφερόντων παραδειγμάτων που επιβεβαιώνουν τις αλληλεπιδράσεις και τη στενή συγγένεια των γλωσσών, αλλά και πόσο ελκυστική είναι η ετυμολογία και πόσο χρήσιμη η γνώση της ιστορίας των λέξεων. Βλ. σελ. 145-146: «Για το ανθρώπινο σκέλος αντί του κλασικού *crus* χρησιμοποιούνταν η λ. *gamba* (4ος αι. μ. Χ. ← ελλ. καμπά (δωρ.), που αρχικά ήταν ανατομικός όρος στην κτηνιατρική χειρουργική και σε ιατρικά συμφοραζόμενα σήμαινε το σκέλος τετραπόδου, πρβ. ιταλ., ρουμ. *gamba*, γαλλ. *jambe* – το νεοελλ. γάμπα από τα Ιταλικά, ενώ το αντιδάνειο ζαμπόν ήρθε από το γαλλ. *jambon* (<*jambe*>».

Για την ανάπτυξη των ρομανικών γλωσσών (Ισπανικής, Καταλανικής, Πορτογαλικής, Γαλλικής, Ραιτικής, Προβηγκιανής, Ιταλικής, Ρουμανικής, Σαρδηνιακής) αφιερώνεται ένα εκτενές κεφάλαιο (σελ. 151-185) με πληθώρα σπουδαίων επιστημόνων που ξεπερνούν κατά πολύ τις απαιτήσεις ενός εισαγωγικού εγχειριδίου, όπως συμβαίνει κατά κανόνα στα περισσότερα κεφάλαια. Η εξελικτική πορεία της ομιλούμενης γλώσσας είναι δύσκολο να μελετηθεί επακριβώς ως τις αρχές της δεύτερης χιλιετίας, οπότε άρχισαν να διαμορφώνονται κατά τύπους τα διάφορα γλωσσικά ιδιώματα με βάση τη μεταγενέστερη μορφή της Λατινικής, η οποία, όπως παρατηρεί ο καθηγητής Ν. Κονομής (σελ. 155) «φέρει το 'άτυχο' όνομα 'χυδαία λατινικά' [...]. Ο όρος 'πρωτορομανική' θα

ήταν ίσως πιο πετυχημένος». Η δημόδης Λατινική των αυτοκρατορικών χρόνων υπέστη φωνητικές κυρίως μεταβολές, οι οποίες καταγράφονται εδώ σε αρκετές σελίδες με υποδειγματικό τρόπο. Και οι απλοποιήσεις στο μορφολογικό επίπεδο είναι πολλές. Συντηρητικότερες εμφανίζονται οι αλλαγές στο ρηματικό σύστημα. Επισημαίνεται, επίσης, ότι ορισμένες λέξεις καθημερινής χρήσης είναι πολυσήμαντες. Τα παραδείγματα με τα ρήματα *dare* και *facere* (λ. χ., *damnum dare* = *damnare*, *planum facere* = *explanare*) ανήκουν στην κατηγορία των απολεξικοποιημένων ρημάτων και σήμερα, ύστερα από τούς αιώνες, έχουν μεγάλη επίδοση στις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες. Τα στοιχεία που προσκομίζει ο καθηγητής Ν. Κονομής δείχνουν ότι η μετάβαση από τη Λατινική στις ρομανικές γλώσσες έγινε σταδιακά και χωρίς να το συνειδητοποιήσει κανείς, με κύριο μοχλό τη γλώσσα των ταπεινών και αμόρφωτων ανθρώπων. Παρατίθεται το ονομαστό χωρίο του Οράτιου *Ars poetica* 70-73 (βλ. σελ. 178), από το οποίο προκύπτει ότι «υπέρατο κριτήριο ορθότητας στη γλώσσα είναι πάντα τι πραγματικά λέει ο λαός». Από τον 7^ο αιώνα και μετά η Λατινική δεν μπορούσε να γίνει κατανοητή σ' αυτούς που τη μάθαιναν μόνο από την προφορική παράδοση. Ο περίφημος «Όρκος του Στρασβούργου» (14 Φεβρουαρίου 842) αποτελεί την ημερομηνία γέννησης της γαλλικής γλώσσας. (Βλ. περισσότερα στο συλλογικό έργο J. Chaurand (εκδ.), *Nouvelle histoire de la langue française*, Paris 1999: Seul, σελ. 26-34). Όπως τονίζει

ο συγγραφέας (σελ. 181), «Πότε η Λατινική έχασε την ομοιογένειά της, που έως τους τελευταίους αιώνες της αυτοκρατορίας ήταν πραγματικότητα, και προχώρησε στον σχηματισμό των διαφόρων διαλέκτων δεν έγινε ακόμη κατορθωτό να προσδιοριστεί με κάποια ακρίβεια».

Στο έβδομο κεφάλαιο μελετάται η κλασική λατινική ποίηση (σελ. 187-207) με βαθύτατη γνώση των πηγών και ασυνήθιστη φιλολογική και γλωσσική ευαισθησία. Ξεκινώντας από το αρχαιότερο σοβαρό ποιητικό έργο στη Λατινική, που είναι η μετάφραση της *Οδύσσειας* του Ομήρου από τον Λίβιο Ανδρόνικο (μετά το 250 π.Χ.), εξετάζει την ποσότητα συλλαβών και τον τόνο στον λατινικό στίχο για να καταλήξει στους μηχανισμούς λειτουργίας της ποιητικής γλώσσας, με άφθονα επεξηγηματικά παραδείγματα που δείχνουν μέσα και από τις άστοχες μεταφράσεις μεμονωμένων λέξεων (ο Έννιος, για παράδειγμα, απέδωσε ανεπιτυχώς τον όρο *φιλόλογος* με την περιφραση *dicti studiosus*) την αγωνιώδη προσπάθεια των ποιητών, ιδιαίτερα του Βιργίλιου και του Λουκρήτιου, να δημιουργήσουν το απαραίτητο νέο λεξιλόγιο. Από τα παρατιθέμενα επιλεκτικά στοιχεία καθίσταται πρόδηλο ότι (σελ. 206) «οι πραγματικοί διαμορφωτές της λατινικής ποιητικής γλώσσας είναι οπωσδήποτε οι ποιητές της εποχής του Αυγούστου».

Ο λατινικός πεζός λόγος απασχολεί τον συγγραφέα στο όγδοο κεφάλαιο (σελ. 209-224). Εξετάζεται με τη συνηθισμένη μεθοδολογική αρτιότητα η ανάπτυξη του πεζού λόγου, η οποία

είναι παράλληλη με την εξελικτική πορεία της ποίησης. Με αφορμή τις καθαρολογικές τάσεις λατίνων συγγραφέων, οι οποίες συνέπεσαν με το κίνημα του αττικισμού, ο συγγραφέας τονίζει (σελ. 212): «Η αντίληψη ότι σε μια ορισμένη εποχή η γλώσσα είναι «καλύτερη» από τη γλώσσα μιας άλλης εποχής, είναι επικίνδυνη» διότι οδηγεί σε τεχνητή καλλιέργεια της «καθαρεύουσας» και δημιουργεί αγεφύρωτο χάσμα στις δύο γλωσσικές παραλλαγές». Ο Δάντης έλυσε οριστικά το πρόβλημα αυτό για την Ιταλία, ενώ οι υπόλοιπες «λατινικές» περιοχές ανέδειξαν τα ιδιώματα σε αυτοτελείς λογοτεχνικές γλώσσες. Ο συγγραφέας του βιβλίου επισημαίνει ορθώς ότι η κατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους «εμπόδισε την εμφάνιση του Έλληνα Dante», με αποτέλεσμα τη συνέχιση της διγλωσσίας επί τόσους αιώνες. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις εναλλακτικές δυνατότητες που αξιοποίησε ο Κικέρωνας για να αποδώσει τους ελληνικούς όρους στα Λατινικά και να θεμελιώσει ο ίδιος τη λατινική φιλοσοφική και ρητορική ορολογία. Ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία των γλωσσών ανοίγει με τα μεταφραστικά δάνεια (η *συνείδησις*, λ. χ., μεταφράστηκε από τον Κικέρωνα με τον όρο *conscientia*), τα οποία, μέσω της Λατινικής, διαδόθηκαν σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Έτσι επέζησαν χιλιάδες ελληνικές λέξεις «με ρωμαϊκό ένδυμα», γεγονός το οποίο θέλουν να παραβλέπουν σήμερα ορισμένοι Έλληνες λόγιοι. Για την τεράστια επίδραση της Ελληνικής στη διαμόρφωση του σύγχρονου επιστημονικού

λεξιλογίου βλ. τώρα F. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις απαρχές ως τις μέρες μας*, μετάφραση A. Villar Lecumberri, Αθήνα 2003: Εκδόσεις Παπαδήμα, σελ. 447-480: «Η Ελληνική στις ευρωπαϊκές γλώσσες».

Τα παραγνωρισμένα στην Ελλάδα «Μεσαιωνικά Λατινικά», που έχουν ζωή χιλίων χρόνων, παρουσιάζονται εκτενώς στο ένατο κεφάλαιο (σελ. 225-259) με πλούσια σχετική βιβλιογραφία. Εξετάζεται υποδειγματικά η εξέλιξη του μεσαιωνικού λατινικού στίχου. Η ομοιοκαταληξία (σελ. 256) «απορρίφθηκε ως εύρημα μιας βαρβαρικής εποχής», ενώ «η προσωδιακή μετρική της αρχαιότητας θεωρήθηκε ως μόνη αξία για τη σύνθεση σοβαρής ποίησης στα Λατινικά». Όπως είναι φυσικό, στο επίκεντρο της έρευνας βρίσκεται η ομιλούμενη γλώσσα, η οποία επηρεάστηκε από τη γλώσσα των Χριστιανών. Σημειώνεται εμφατικά (σελ. 232) ότι «οι πρώτοι Χριστιανοί στη Δύση ήταν ελληνοφώνοι ανατολίτες, γι' αυτό και ένα μεγάλο μέρος του χριστιανικού λεξιλογίου είναι δάνειο από τα Ελληνικά». Η επίδραση της Μεσαιωνικής Λατινικής από τη Βίβλο είναι βαθύτατη, παρά το γεγονός ότι αρκετοί ειδωλολάτρες συγγραφείς θεωρούσαν «χυδαία» τα πρώτα χριστιανικά γραπτά, τα οποία «βίαζαν» την καθαρότητα της γλώσσας, όπως εκείνοι την εννοούσαν. Η γραπτή γλώσσα αυτής της περιόδου παρέμεινε στατική, αφού δεν διαφοροποιήθηκε αισθητά από τη γλώσσα των πρώτων Πατέρων και τη μετάφραση της Βίβλου από τον Ιερώνυμο. Τα λατινικά της Αναγέννησης, ή Νεο-

λατινικά (1300 κ. ε.) δέχτηκαν κατά παράδοξο τρόπο τη χαριστική βολή από τους ουμανιστές, οι οποίοι καταδίκασαν ως βαρβαρικό ό,τι δεν ήταν σύμφωνο με τα Λατινικά του Κικέρωνα. Έτσι, για μια ακόμα φορά η γλώσσα αποστεώθηκε και σταμάτησε οριστικά να εξελίσσεται.

Το ένατο κεφάλαιο, με τίτλο: «Η ρωμαϊκή κληρονομιά» (σελ. 261-267), αποτελεί στην ουσία τον Επίλογο ενός σπουδαίου έργου, στο οποίο παρέχεται πληθώρα στοιχείων, τα οποία επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι η ιστορία της λατινικής γλώσσας ερμηνεύεται μέσα από την πολιτική ιστορία της Ρώμης και την ιστορία του πολιτισμού της. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας (σελ. 265-266), «Σήμερα ακόμη η μελέτη της Λατινικής των κλασικών χρόνων προσφέρει [...] μια εισαγωγή στην κοινή πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης και της Αμερικής».

Σε Παράρτημα (σελ. 269-281) καταγράφονται συντομογραφίες λατινικών λέξεων και σύντομες λατινικές φράσεις που χρησιμοποιούνται διεθνώς. Στη δεύτερη περίπτωση παρατίθεται εντυπωσιακά μεγάλος αριθμός εκφράσεων, θα μπορούσαν όμως να προστεθούν ακόμα κάποιες με ενρύτερη διάδοση, όπως, για παράδειγμα: *ad Calendas graecas, advocatus diaboli, alea jacta est, aurea mediocritas, de profundis, deus ex machina, dura lex sed lex, ex oriente lux, mea culpa, tabula rasa, urbi et orbi*. Για την ερμηνεία των σχετικών στερεότυπων εκφράσεων, πολλές από τις οποίες ανάγονται σε αρχαιοελληνικές (*alter ego* = *Πυθαγόρας*: ... τον

φίλον άλλον εαυτόν), βλ. το κλασικό έργο του G. Büchmann, *Geflügelte Worte*, 40η έκδοση, Berlin 1995.

Το έργο ολοκληρώνεται με «Ευρετήριο συγγραφέων και λέξεων» (σελ. 283-331), απουσιάζουν όμως τα ονόματα σύγχρονων συγγραφέων, τα οποία επιβάλλεται να προστεθούν στην επόμενη έκδοση για διευκόλυνση του ερευνητή, όσο και αν η καταγραφή τους απαιτήσει αρκετές σελίδες, αφού οι σχετικές αναφορές, κυρίως σε εκτενείς υποσημειώσεις, είναι μερικές εκατοντάδες, ένα αξιοθαύμαστο επίτευγμα βιβλιογραφικής ενημέρωσης.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι το έργο που παρουσιάζουμε εδώ έρχεται να καλύψει ένα μεγάλο ερευνητικό κενό σε διεθνές επίπεδο. Εξετάζονται στην ουσία οι σημαντικότερες πτυχές της ιστορίας της λατινικής γλώσσας, σε σχέση με την Ελληνική και τις ρομανικές γλώσσες, λαμπρό επίτευγμα ενός και μόνο ερευνητή, ο οποίος δείχνει στην πράξη με πόση άνεση κινείται όχι μόνο στο χώρο της φιλολογίας, αλλά και της ιστορικοσυγκριτικής γλωσσολογίας και της ιστορίας του πολιτισμού. Το σπουδαίο όμως αυτό έργο δεν έχει ως τώρα αξιοποιηθεί επαρκώς ή αγνοείται ακόμα με προκλητικό τρόπο από ανθρώπους που όφειλαν, αν μη τι άλλο, να παραπέμπουν σ' αυτό, όταν αναπτύσσουν με επιστημονικό τρόπο θέματα που έχουν ήδη απασχολήσει τον συγγραφέα σ' αυτό εδώ το έργο. Στο συλλογικό έργο *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, που εξέδωσε το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας με επι-

στημονική επιμέλεια του Α.-Φ. Χριστίδη το 2001, υπάρχουν δύο εργασίες για τις επαφές της Ελληνικής με τη Λατινική (R. Coleman, «Ελληνική και Λατινική», σελ. 587-593 και Ν. Κατσάνη, «Ελληνική και Λατινική: μαρτυρίες από τις νεοελληνικές διαλέκτους, σελ. 594-597) στις οποίες όχι μόνο δεν αξιοποιούνται τα πορίσματα των ερευνών του Ν. Κονομή, αλλά ούτε καν αναφέρεται το όνομά του στη Βιβλιογραφία (βλ. αυτ., σελ. 638-639). Ούτε ο F. R. Adrados, *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας* (βλ. πιο πάνω), μνημονεύει το μοναδικό στο είδος του έργο του Ν. Κονομή. Ως επιμελητής του έργου, με τον Γ. Αναστασίου, δεν μου επιτράπηκε να παρέμβω στην ελληνική έκδοση, με αποτέλεσμα να παραμείνουν αρκετά βιβλιογραφικά και άλλα κενά, ιδίως σε ό,τι αφορά τις νεότερες φάσεις της γλώσσας μας.

Σε μια εποχή που τα κλασικά γράμματα φθίνουν επιβάλλεται να μελετήσουμε με νέο πνεύμα την αρχαία ελληνική και λατινική γραμματεία και να επαναξιολογήσουμε τα επιτεύγματα του αρχαίου ελληνικού και λατινικού πολιτισμού, αν θέλουμε να κατανοήσουμε καλύτερα την ανθρώπινη φύση και τον σύγχρονο κόσμο (βλ. τις οξυδερκείς παρατηρήσεις του P. Wülfing, «Αρχαία Ελληνικά και Λατινικά. Διαφοροποίηση στη διδασκαλία και η ευρωπαϊκή συζήτηση για τη δικαίωσή τους», *Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Θ.* 21, 1983, 491-512). Μέσα από την ιστορία της ελληνικής και λατινικής γλώσσας μπορεί να δει κανείς ευκρινέστερα την ιστορία όχι μόνο της Νεοελληνικής και των ρομανικών γλωσσών, αλλά και

την ιστορία του σύγχρονου δυτικοευρωπαϊκού πολιτισμού, ο οποίος στηρίζεται στις δύο αυτές μοναδικές και ανεπανάληπτες κλασικές γλώσσες.

Ο καθηγητής και ακαδημαϊκός Νικόλαος Κονομής πρέπει να θεωρεί τον εαυτό του ευτυχή γιατί, εκτός από το υπόλοιπο υψηλής στάθμης πρωτότυπο ερευνητικό του έργο στο χώρο της κλασικής φιλολογίας και των ανθρωπιστικών σπουδών γενικότερα, προσέφερε ένα καινοτόμο από πολλές απόψεις *opus magnum* που θα ήθελαν πολύ να το είχαν συλλάβει και να το φέρουν σε πέρας αρκετοί Έλληνες και ξένοι φιλόλογοι και γλωσσολόγοι.

*Χριστόφορος Χαραλαμπάκης
Πανεπιστήμιο Αθηνών
e-mail: ccharala@phil.uoa.gr*